

TU DOM Á NY OS SZ EM LE

ESTERHÁZY CSALÁD – CSOKONAI-ÉVFORDULÓ – HELYTÖRTÉNET

AZ ESTERHÁZY CSALÁD: Koltai András: Császárhű, bőkezű, remete: Esterházy Imre hercegprímás; Bán Péter: Az egri püspökség birtokainak térszerkezete... Esterházy Károly idején; Fazekas István: Az Esterházy család tagjai Máriazellben; Tüskés Gábor: Esterházy Pál magyar nyelvű kegyességi művei • CSOKONAI-ÉVFORDULÓ: Lukács László: Csokonai a néphagyományban • ZENETÖRTÉNET: Nagy Éva Rita: Egy elfelejtett muzsikusz – Zsolt Nándor • MŰHELY: Kaposi Endre: Az orgonaépítő. (Baróti István); Wehner Tibor: Egy festő felvedezése. (Koszol Jenő) • SZEMLE: Demény Lajos, Salamon Nándor, Horváth Géza recenziói

Tüskés Gábor

Esterházy Pál magyar nyelvű kegyességi művei

Esterházy Pál irodalmi tevékenysége végig kíséri csaknem egész életpályáját. Az 1650-es évek közepéig tartó első alkotói korszak fő művei magyar nyelvű versei¹ és visszaemlékezései ifjúkorára, s anyja feljegyzéseit folytatva ekkor kezdte el írni családi feljegyzéseit. A második korszak fő műve latin nyelvű emlékirata, az 1663/65. évi hadi eseményekről beszámoló, 1665–1668 között írt Mars Hungaricus,² melyhez 1663/64-ből feleségének, Orsolyának írt levelei kapcsolódnak. Mindezek a munkák kéziratban maradtak fenn, míg a harmadik korszak mintegy tíz műve 1690 és 1711 között nyomtatásban is megjelent.³ Az ekkor keletkezett, különböző műfajú, latin és magyar nyelvű munkák többsége kegyességi célt szolgál, s egyik központi gondolatuk Szűz Mária tiszteletének terjesztése. Ebben a tanulmányban a harmadik alkotói korszak három magyar nyelvű prózai munkáját mutatom be: a Mária-kegyképek eredetéről és történetéről szóló elbeszélés gyűjteményt, a Mária szombati tiszteletével kapcsolatos példatárat és a szentéletrajz gyűjteményt. A három munka közös vonása Mária és a szentek tiszteletének terjesztése, az ezzel szorosan összefüggő rekatolizációs célkitűzés, a döntően fordítás, illetőleg átdolgozás jelleg, továbbá az, hogy Esterházy mindhárom művet szórakoztató olvasmánynak is szánta. Mindhárom munka a nagyszombati jezsuita nyomdában, a szerző költségén, negyedréteg alakban látott napvilágot.

A Mária-atlasz

Ez a különleges tiszteletben részesített Mária-ábrázolásokat bemutató munka 1690-ben jelent meg, összesen 117, többségében európai, ezen belül több magyarországi, valamint néhány tengerentúli Mária-kép és szobor egész oldalas rézmetszetekkel illusztrált történetével, 217 lap terjedelemben.⁴ A mű szövegének töredékesen fennmaradt fogalmazványai és tisztázatai arra utalnak, hogy az előzmények az 1660-as, 70-es évekre nyúlnak vissza, s a végleges megfogalmazást és tisztázást Esterházy 1687 és 1690 között végezte. Jelentőségét növeli, hogy Esterházynak ez az első nyomtatásban megjelent magyar nyelvű műve. A munka nagymértékben kibővített, illusztrációk nélküli második kiadása 1696-ban látott napvilágot.

Az összeállítás fő ösztönzője Esterházy mély Mária-tisztelete, amelyet anyjának, Nyáry Krisztinának bensőséges Mária-kultusza és a jezsuita neveltetés táplált. Esterházy egész életét végig kísérik a Mária-tisztelet reprezentatív megnyilvánulásai, melyek háttérében Mária szolgálatának középkori gondolata mellett jól felismerhető a kultuszforma rekatolizációs szerepe. A külső inspirációk között első helyen áll, hogy Esterházy legfőbb életcélja, a török kiűzése, Buda 1686-os felszabadításával közel jutott a megvalósuláshoz. A török fölötti győzelmeket Mária segítségének is tulajdonították, s a hadi sikerek serkentően hatottak a Mária-tiszteletre. Ehhez járul, hogy Esterházy

1687 utáni politikai háttérbe szorulása ösztönző hatással volt művészetpártoló és írói tevékenységére.

A Mária-kegyképek eredetéről szóló elbeszélések gyűjteménye a XVII. századi egyházi irodalom egyik jellegzetes kiadványtípusa.⁵ Elsődleges célja az ábrázolások, kultuszhelyek föltérképezése, összegyűjtése és illusztrált bemutatása. A műfajfejlődés első állomását a Mária-csodák késő középkori gyűjteményei, a képtisztelettel kapcsolatos teológiai értekezések, valamint a zarándokhelyek történetét és csodáit elbeszélő mirákulumos könyvek alkotják. A XVII. században megjelent ellenreformációs elképzelés, mely szerint a katolikusnak megmaradt és rekatolizált területeket földrajzi értelemben is Mária országának tekintették, tovább ösztönözte a Mária-kegyképek feltérképezését. A század közepétől egymás után látnak napvilágot az egy-egy kisebb terület, tartomány, ország vagy szerzetesrend Mária-kegyképeit tárgyaló gyűjtemények. A század végétől a kegyképleírások gyakran szolgálnak alapul különféle áhítati feldolgozásoknak, így mindenekelőtt a lelki zarándoklat néven ismert jámborsági formának és a kalendárium szerkezetű áhítatgyakorlatoknak. Mindez jelzi, hogy Esterházy itt egy olyan félirodalmi egyházi műfajt választott, amely folyamatosan keveredett más műfajokkal, esetenként azok részévé vált, s szoros kapcsolatban állt a különféle vallási cselekvésformákkal. Az ilyen típusú kiadványokat ekkor már döntő mértékben a világi hívők használatára szánták, s egyre erőteljesebben érvényesült a laicizálódás tendenciája.

Esterházy művének fő forrása Wilhelm Gumpenberg bajor jezsuita Atlas Marianus c., latin nyelvű összeállítása, mely 1655 és 1862 között legalább tizenöt különböző kiadást és átdolgozást ért meg, s német, olasz és cseh nyelvre is lefordították. Az összevetés tanúsága szerint az Esterházy-mű 1690-es kiadásának forrása a Gumpenberg-féle Atlas Marianus 1657-es illusztrált alapkiadása vagy annak valamely változata, míg az 1696-os második kiadás fő forrása az 1672-es illusztrálatlan müncheni kiadás lehetett. Ez utóbbi kiadás megvolt Esterházy könyvtárában, s 1690 után, valószínűleg jezsuita közvetítéssel jutott hozzá.

A 117 kép közül száznak a történetét Esterházy Gumpenberg könyvéből merítette. A fennmaradó 17 leírás közül öt külföldi, az Esterházy által Horvátországhoz sorolt Terzátóval (Trsat) együtt tizenkettő pedig magyarországi Mária-képet mutat be. Az öt külföldi kép történetei mirákulumos könyvekre, jezsuita missziós tudósításokra és más forrásokra mennek vissza. A magyarországi képekről szóló történetek egyik részének forrásai az egykorú szájhagyomány mellett nyomtatott források, többnyire mirákulumos könyvek. A másik csoportba az olyan képekről szóló szövegek tartoznak, melyeknek történetében Esterházy maga is tevékeny szerepet játszott, illetőleg saját birtokán voltak találhatóak. A forrás itt rendszerint a családi hagyomány, esetleg a családi levéltár dokumentumai, illetőleg Esterházy személyes tapasztalata és emlékezete.

A szövegek csoportosításában Esterházy nem követte Gumpenberg beosztását, s a leírásokat a területi elv szerint átrendezve, országok, illetve tartományok szerint csoportosította. A sort Olaszország nyitja 30 képpel, ezt követi Magyarország 11, Horvátország 1, Németország 17, Csehország 5, Belgium 12, Szicília 9, Málta 2, Spanyolország és Franciaország 6–6, Lotharingia 2, majd Szavoja, Dalmácia, Lengyelország és Litvánia 3–3 képpel. Az összeállítást „India” összefoglaló megjelölés alatt 2 Dél-Amerikában és 1–1 a Kanári-szigeteken, illetőleg Indiában található kép bemutatása zárja. Esterházy figyelmen kívül hagyta Gumpenberg néhány kisebb tartományra és tájegységre vonatkozó helymegjelölését, s a forráshoz viszonyítva új 11 magyarországi képet

a Horvátországhoz sorolt, ugyancsak új terzátóival együtt egy tömbben, a legtöbb képpel bemutatott Olaszország és Németország képei között, a mű első részében helyezte el. A magyarországi részben egymással váltakozva fordulnak elő az Esterházy birtokán lévő és az azon kívül található képek. Ez a szerkezet jól mutatja, hogy Esterházy fő célja az volt, hogy a birtokán lévő képeket egyenrangúnak mutassa be más magyarországi kegyképekkel, s a magyarországi ábrázolásokat beillesse az európai képkultusz keretei közé.

A képek őrzési helyére és csodatévő voltára utaló cím után Esterházy először többnyire elmondja a képek eredetét: megtalálását vagy készítését, s leírja a későbbi kultuszhelyre kerülés történetét. Rendszerint szól az őrzési helyül szolgáló templom, kápolna vagy kolostor építéséről, a hely gondozásáról, a kultusz megnyilvánulásairól, a zarándoklatokról és csodákról. Megkülönböztetett figyelmet fordít a képek csodálatos tulajdonságaira és a velük kapcsolatos legendás és történeti eseményekre. Néha bemutatja a kultuszhely földrajzi helyzetét, patrónusait és a történetében szerepet játszó más jelentős személyeket. A leírás többnyire a csodákra való általános utalással fejeződik be.

Gumpfenberg szövegeinek szerkezetét csak ritkán követi pontosan. Leggyakrabban kivonatot, átszerkeszt, összevon vagy elhagy kevésbé fontosnak ítélt részeket, s csak elvétele fordít szó szerint. A viszonylag ritka tartalmi hozzáadások, kiegészítések szerepe rendszerint az értelmezés és az aktualizálás. Esterházy mindig elhagyja Gumpfenberg forráshivatkozásait és tudományos jellegű megjegyzéseit, s a konkrét mirákulumok helyett csak általában utal a csodákra. Mindez jelzi, hogy egyéni módon, önállóan használta fel és saját elképzelései szerint alakította át forrását. Nem merült el a részletekben, s többnyire egységesen megszerkesztett, kerek, egész történeteket hozott létre. Az eredeti forrás szűkszavúsága vagy túlságos lerövidítése miatt azonban néha egyéni vonást nem tartalmazó, sematikus szöveg született.

A nem Gumpfenbergre visszanyúló leírásokat általában a többivel azonos felépítés és elbeszélésmód jellemzi. A nem a saját birtokán lévő magyarországi képek történetét a gazdag legendaanyag ellenére többnyire viszonylag röviden ismerteti, míg a saját birtokán lévőkről rendszerint bővebben szól, s a személyes vonatkozásokat mindenütt megemlíti.

Az elbeszélések műfaja a zarándokhelyekhez kapcsolódó eredetlegenda. Ezek a legendák különféle forrásokból származó motívumok kristályosodási pontjai, s kialakulásuk párhuzamos a hagyományképződés más formáival. Formálódásukban a kultusz tárgya, környezete és a szájhagyomány mellett meghatározó szerepet játszanak a kegyhelyek gondozói és a szövegeket rögzítő, irodalmi formába öntő és továbbadó egyházi személyek. A műfaj sajátossága, hogy a szövegek a különféle elbeszélő módszerek és motívumok találkozása, a szóbeli hagyományozódás és az irodalmi megformálás kölcsönhatása révén állandóan módosulnak, s egy leírt változat csupán a hosszabb szöveg-hagyományozódási folyamat egyik állomása.

A motívumok egyik része szorosan kapcsolódik a kegyképekhez és kultuszhelyekhez, másik részét általánosan ismert elbeszélő motívumok vagy ezek kombinációi alkotják. A leggyakoribb motívum a természetfölötti eredetnek, a tisztelet régiségének és a csodák sokaságának hangsúlyozása. Egy további motívumcsoport az ábrázolások csodás tulajdonságait és természetfölötti képességeit állítja előtérbe. Ugyanide tartoznak a megsértett és büntető kegykép motívumának változatai. Az egyéb motívumok között

gyakori a látomás, a jelenés, az álomban kapott égi utasítás, a gyógyulás, a rabságból való megszabadulás, a képrombolás és a segítő Mária-kép felismerése. A képektől függetlenül is előforduló, általánosan ismert motívum például a földben talált kincs, a magától meggyulladó gyertya, a magától megszólaló harang, az ördög különféle tettei és a halott lelkének megjelenése. Van olyan történet, amely helyi sajátosságok nélkül, kizárólag általánosan ismert legendamotívumok összekapcsolásával jött létre. Néhány kép különleges történetét több, viszonylag ritka elbeszélő motívum speciális kombinációja alkotja. A montserrati eredetlegendában, azaz Guarinus remete történetében például legalább nyolc különböző középkori eredetű motívum különíthető el, amelyek szorosan egymásba kapcsolódnak, azonos irányba mutatnak, s folyamatos cselekményt, kerek történetet, novellisztikus hatást eredményeznek. A képek történetébe néhány esetben a patrónus szentek legendái is beépülnek. Példaként a pázsiti kép történetét idézem, némileg modernizált átirásban:

„Az ezerkétszázhatvan esztendőben, fraknai groff Conrád, és Imre egy testvér atyafiak (kik Fraknó várának urai, és igen iffiak valának) nem alkhatván meg magok között, oly nagy gyűlötségében esének egymás ellen, hogy végre egymást bizonyos Pázsitra, mely vagyon fél útban Fraknó, és Kismarton között, halálos bajra hínák, mely dologra Pünkösöd másod napját rendelék.

Midőn azért a két halálos bajnokok a megírt mezőre kimentenek vala, megszárván azon iffiú urokat a szegény jobbágyság, minnyájan letérdepelvén siránkozó szemmel imádkozának az Istennek, és a Boldogságos Szűznek, hogy e halálos bajvívást méltóztatnék eltávoztatni. Mire nézve, ímé csudálatosképpen Isten úgy meglágyította a két iffiú vitéz úrnak szívét, hogy midőn mezítelen karddal öszve akarnának menni, látván a sok népnek áétatos siránkozását, megcsvén szivek, mind a kettő elveté kardgyát, s által ölelvén egymást, megcsókolák, s megbékéllének azon napon.

Mire nézvé, a Szentlélek Isten tisztességére építettének azon helyen egy kápolnát, mely most is megvayon, s örök emlékezetre egy táncot is indítának, úgy hogy két mezítelen kardos ember elől járván, utána menne a több jobbágyság is, megölelvén a tánc után magokat, mely e máj napig is ugyan ottan megtartatik.

Az utána való esztendőben penig, ugyan azon iffiú groff urak, építettének a Boldogságos Szűz tisztességére a Szent Lélek kápolnája mellett egy templomot bizonyos fárával egygyütt, ahol is sok szép csudák történtenek, de mivel a pogány ellenség miatt már két ízben elrontatott teljességgel, a minémű kép most az oltáron vagyon, azt fraknai várambul hozatván alá, tétettem Isten rendelésébül oda, amely is igen régi, s áétatos kép lévén (mely irattatott az ezernégyszázkilencvenhatodik esztendőben) reméllem, hogy az Isten féltő áétatos lelkeknek nem kicsiny örömére lészen.” (p. 80–81.)

A mű illusztrálásához Esterházy Gumpfenberg könyvéből merítette a közvetlen ösztönzést. Régóta tisztában volt a sokszorosított grafika dokumentatív, propagatív és reprezentatív szerepével, s ismerte kora növekvő képszükségletét, melynek műpártolása révén maga is alakítója volt. A könyvben a címerrel együtt összesen 118 rézmetszet található, s bár szignálás csupán három lapon olvasható, biztosra vehető, hogy az egész sorozatot Matthias Greischer Frankfurtból származó rézmetsző készítette. Greischer 1681–82 körül kerülhetett kapcsolatba Esterházyval, s 1682–88 között az ő megbízásá-

ből több metszetet készített a török háborúk különböző mozzanatairól. A Mária-kegyképek ábrázolásait kismartoni tartózkodása alatt, 1688–90 között készítette.

A felhasznált képi források szempontjából a sorozat darabjai két csoportra oszthatók. Az elsőbe az a száz metszet tartozik, amely a Gumpfenberg-mű öt különböző augsburgi rézmetsző által készített illusztrációi nyomán készült. Az összevetés alapján megállapítható, hogy Greischer metszeteinél nem csupán tartalmi és kompozicionális átvételekről van szó, hanem stílári és a legapróbb részletekre kiterjedő egyezésekről. Az előképek kezelését meghatározták saját művészi képességei, továbbá az, hogy korábbi munkáiban is a pontos és hűséges ábrázolás volt a fő követelmény. A második csoportba a Gumpfenbergnél nem szereplő, a címermetszettel együtt összesen 17 ábrázolás tartozik. A címermetszet a birodalmi hercegi cím adományozása után kiegészített, új Esterházy-címert ábrázolja. A többi lap grafikai előképeként Greischer saját tollrajzai mellett a kegyképek XVII. századi réz- és fametszetes ábrázolásai, továbbá a mirákulumos könyvek címlapelőzékei vehetők számba. A kétsoros felirat által közrefogott Esterházy-címer minden lap alján feltűnik, s jelzi a mecénás családi és rendi öntudatát, valamint Máriához fűződő szoros kapcsolatát.

Az illusztrációk központi témája Máriának az adott helyen tisztelt képi vagy szoborserű ábrázolása. A lapok többsége az álló és a trónoló Istenanya különböző típusait mutatja be, ennél jóval ritkább a Krisztust sirató Mária (Pieta) és Mária egyedüli alakja. Néhány lapon jelenetábrázolással találkozunk, mint pl. a Háromkirályok hódolata és Krisztus sírbatétele. Többször megjelenik a kultusztárgy közvetlen környezete, s számos alkalommal megfigyelhetjük a szobrok „öltöztetésének” és a képfelület eltakarásának szokását. A kompozíciók fontos elemei a kultusztárgyat kísérő, illetőleg ahhoz tartozó motívumok. Ezek egyik csoportja a szöveget illusztrálja, s a képek titulusait, elhelyezésmódját és legendamotívumait jeleníti meg (pl. horgony, létra, vasrostély, barlang, forrás, írásszalag). A lapokon olyan motívumok is megjelennek, melyek Gumpfenberg szövegében megtalálhatók ugyan, Esterházy azonban elhagyta őket. A harmadik csoportba tartoznak az adott szövegben sem Esterházy, sem Gumpfenberg által nem említett motívumok. Ezek részben az ikonográfiai típusokhoz tartoznak, részben egyéb kiegészítő részleteket ábrázolnak (pl. a Mária által eltiport sárkány, felajzott nyíl Jézus kezében, zenélő angyalok, Mária övére akasztott vagy a lábához tett kulcs).

1696-ban Esterházy Mennyei Korona címen közzétette a könyv többszörösére bővített, metszetek nélküli, új kiadását. Ez a kötet Gumpfenberg művének 1672-es kiadása nyomán centuriákra tagolódik, s összesen 1300 kép leírását tartalmazza. A Gumpfenberghez viszonyítva többletként jelentkező száz képet a különböző magyarországi és magyar vonatkozású Mária-ábrázolások teszik ki. Az 1690-es kiadás 117 képének történetét 83 új magyarországi, illetve magyar vonatkozású Mária-kép és szobor leírása követi, majd az 1672-es Gumpfenberg-kiadásból adaptált leírások következnek, az eredetitől eltérő sorrendben. Az elbeszélések jellege hasonló; Esterházy itt is törekedett a személyes vonatkozások megemlézésére. Itt találkozhatunk például a Genovéva-legenda első magyar nyelvű feldolgozásával, s a mű végén olvasható a Patrona Hungariae eszme kifejtése.

A két gyűjtemény hosszú utóéletét tanúsítja, hogy Jordánszky Elek esztergomi kanonok 1836-ban megjelent összeállításában a magyarországi Mária-kegyképekről Esterházyt használja egyik fő forrásul.⁶ Jordánszky közli a két kiadás ajánlását és előszavát, s felsorolja az azokban található magyarországi kegyképeket. Az általa bemutatott 69

kép közül 23-nak a történetét Jordánszky Esterházy nyomán, őt idézve, illetőleg kiegészítve írja meg, s a könyv öt illusztrációjához Greischer metszetei szolgáltak előképpül. Könyvét Jordánszky ugyanabban az évben németül, 1838-ban szlovákul is kiadta, majd 1863-ban Bucsánszky Alajos magyar és német nyelven, nyolcadrés formátumban, fametszetekkel illusztrálva újra megjelentette.

Szűz Mária szombatja

1691-ben jelent meg Esterházy második nyomtatott munkája, benne az év 52 szombatjára szánt példák, áhítatok és buzdítások gyűjteményével.⁷ Az ajánlás szerint a 164 lapos mű célja az, hogy rendszeres olvasmányokat, ún. „oktatást” nyújtson, erősítse Mária szombati napokon való tisztelétét, s ezzel elősegítse „szegény utolsó romlásban nyomorgó hazánk” „régii virágzó allapatyá”-nak helyreállítását. A zsidó nép kiválasztottságának és a szombati Mária-tisztelet eredetének említésével az ajánlás üdvtörténeti, illetőleg nemzeti üdvtörténeti perspektívába állítja a Mária-kultuszt, s hangsúlyosan veti fel a Mária Magyarország patrónája gondolatot. A szombat Máriának szentelése a X–XI. századtól vált általánossá, majd a XVI. század elejétől a jezsuita Mária-kongregációk terjesztették nagymértékben a szombati Mária-tiszteletet.

A fejezetek szerkezete az egész könyvben azonos. A folyamatosan számozott szombatok elején cím jelzi az adott napra vonatkozó kegyességi előírást, figyelmeztetést. A bevezető kifejti és bibliai vagy más tekintélyi hivatkozással igazolja a címben jelzett célkitűzést, majd ezt követi a példák (exemplumok) előadása, melyek sorát értelmezés vagy buzdítás zárja. Az utolsó szombat anyagát rövid „Aétatos Imádság” követi Máriához, s a fejezetcímeket megisméltő részletes tartalomjegyzék zárja az összeállítást.

Mint Szörényi László megállapította, a könyv összesen nyolcvanöt példát és harmincegy bibliai vagy tekintélyi hivatkozást, buzdítást és imát tartalmaz, s a példák legnagyobb része két, Esterházy által nem említett forrásra vezethető vissza. Az egyik Joannes Maior belga jezsuita 1603-tól számos kiadásban Douai-ban megjelent nevezetes példázatgyűjteménye, a Magnum speculum exemplorum, a másik Nádasi János magyar jezsuita 1648-ban Bécsben kiadott Annus Marianus című összeállítása, középpontban Mária szombati tisztelétével. Maior az 1481-ben Deventerben kiadott Speculum exemplorum átdolgozása során az eredetileg a források szerint csoportosított példanyagot a római katekizmus (1566), illetőleg a tridenti zsinat (1545–1563) útmutatásai szerint rendezte el és különféle mutatókkal egészítette ki.⁸ Ezzel a katolikus prédikátorok egyik legkedveltebb, 1747-ig összesen 27 latin nyelvű kiadást megért példatárát hozta létre, amely fontos forrásává vált a XVII–XVIII. századi egyházi irodalomnak és azon keresztül a populáris elbeszélő hagyományoknak.

Nádasí összeállítása a naptári szerkezetű elmélkedésgyűjtemények azon csoportjába tartozik, melynek szerkezetét az év bizonyos napjai alkotják.⁹ A kötet egy hét darabból álló, a hét egy-egy napjára szánt példákat, imádságokat és elmélkedéseket tartalmazó sorozat első tagja. A sorozatban minden mű a negyedéveknek megfelelően négy részből áll, egy-egy részben 12, illetőleg 13 hét egy-egy napjának anyaga található. A címek jelzik az elmélkedések témáját, összegzik azok tanulságát, s egyben felszólítanak vagy ösztönöznek valamilyen áhítatgyakorlatra, magatartásformára vagy cselekvésre. Ezt követi maga az elmélkedés egy vagy több történettel, imádsággal, utalással és ezek rövidebb-hosszabb kifejtésével. Egy-egy naphoz gyakran 10–15 történet vagy hivatko-

zás kapcsolódik. Az Annus Marianus önálló kiadása mellett a sorozat többi darabjával együtt 1663-ban megjelent Nádasi Annus hebdomadarum coelestium c., első gyűjtéményes munkájában is.

Már ennyiből is látható, hogy Esterházy Nádasi művének tematikáját vette alapul, s könyve szerkezetét is tőle kölcsönözte, annak ellenére, hogy Nádasi fejezetei nem pontosan úgy épülnek fel, mint Esterházyéi. Nádasi bevezetés nélkül közli a példákat, s a biztatásokat vagy magyarázatokat az exemplumok közé helyezi el. Az ott szereplő példák egy részét Esterházy elhagyta, lerövidítette vagy mással helyettesítette, s az elmélkedő, kifejtő részeket ugyancsak lerövidítette vagy elhagyta. A forrásmegjelöléseket azonban rendszerint változtatás nélkül átvette. További megfelelés, hogy az egyes fejezetek (szombatok) élén álló figyelmeztetések és ösztönzések hozzávetőlegesen ugyanazok Nádasinál és Esterházynál.

Szörényi László megfigyelése szerint a nyolcvanöt exemplumból Esterházy huszonkilencet kölcsönzött Nádasitól. A fordításban helyenként téved, másutt szándékos átalakítás észlelhető, melynek során gyakran rövidít vagy kisebb betoldásokat, bővítéseket alkalmaz. Az exemplumok közül gyakran válogat, s ha valamelyik megragadja a figyelmét, kerek elbeszéléssé formálja. Az átalakításokkal Esterházy „lényegesen csökkentette a böjtöléssel kapcsolatos fejtegetések és exemplumok számát, s jelentősen visszaszorította az alapul vett kiadvány hangsúlyozottan jezsuita, illetve kongregációs beállítottságát.” Esterházy értelemszerűen elhagyta a Nádasi-mű Püsky János váci püspökhöz címzett ajánlását, továbbá az olvasó köszöntését, benne a figyelmeztetéssel a könyvben olvasható példák csupán emberi tekintély alapján való értelmezhetőségéről.

A Nádasinál nem szereplő példák legnagyobb részét Esterházy Maior említett művéből merítette. Ebben Szörényi László összesen huszonnyolc exemplum forrását azonosította, s feltételezése szerint a fennmaradó harmincnyolc példa is Maior valamelyik eldugottabb címszavára vagy más hasonló összefoglaló gyűjteményre vezethető vissza. Esterházy ezekben is az előbb felsoroltakhoz hasonló eljárásokkal él: betold, bővít, rövidít, a másodlagos forrás címét eltéveszti vagy átalakítja, s az eredetileg Máriával semmiféle kapcsolatban nem álló példákat következetesen máriássá alakítja. Mindebben a szórakoztató szándék is vezette. A következő történet az üdvösséges halál kegyelméért Máriához könyörögni ösztönző harmadik szombat szövegéből való:

„Joannes Chernolius nevű ember (az mint Kempis Tamás libro I. Flor. discip. írja) hogy szakács mesterséget tanulván abban is foglalá magát; azonban midőn urának, az ki kalmár ember vala, főzne, mindenkor aétatosan imádkozék az Istennek, és az Bóldogságos Szűznek bóldog kimúlásáért, holott pedig ideje vólt, az Bóldogságos Szűzről való officiumot is gyakorolja vala. Szombat napokon kiváltképpen aétatoskodván, e mellett egy tiszta elő ruhát vett magára azzal akarván mint egy megtisztelni, alázatossan könyörögvén az szeplőtelen Szűz Máriának, hogy Szent Fiától méltóztatnék néki ez világból való bóldog kimúlást szerzeni.

Történék azért egykor, hogy ezen jámbor, s Isten féltő keresztyén halálos betegségbe esnék, és imé lelkünknek hitves ellensége az pokolbéli sátán tüzes sárkány képében megjelenik, s egész életében tött vétkeit eleibe terjesztvén éjészeti, s az kétségbe esésre ingerli az Isten féltő szakácsot; midőn ily módon kisírtetnék, nem lévén máshonnét semmi némű segítsége, égbe tekintvén, Istent, s az Bóldogságos Szűzet nagy buzgósággal kezdé segítségül hini, kérvén nagy alázatossággal, hogy ilyen szorongatásiban ne

hagyattatnék el, kinek aétatos fohászkodása csak hamar meghalgattaték, és imé édes Üdvözítőnknek Szent Anna az ő Szent Fiával nagy fényességben megjelenik néki, s nagy kegyes szókkal biztattya, hogy az gonosz ellenségtől ne félne, mingyárt el is üzé onnét. Mire nézve az jámbor beteg is nagy öröme fordulván, fel szóval kiálta, mindván: az Úr szabadittya az rabokat, az Úr világosittya az vakokat, dicsirtessék Istennek szent neve örökké: igr adá ki lelkét az ő Teremtőjének ugyan szombat napon.

Az minémű tiszta elő ruhát, vagy kötöt szokott vólt szombat napokon viselni, azt kívánta éltében, hogy abban takartatnék el, az mind hogy úgy is lőn, akarván abban is megmutatni az Bóldogságos Szűzhöz való igaz kötelességét, mellyel mint egy menyegzői köntössel mennyen Isten eleibe.” (p. 112–113.)

H10-12

Összességében megállapítható, Esterházy egy viszonylag korszerűnek számító, magyar szerzőtől származó latin műből és egy Európa-szerte hosszú időn át kézikönyvként használt példagyűjteményből dolgozott, miközben az előbbi modernebb, részben a jezsuita forrásokból származó anyagának egy részét kihagyta és középkori példákkal helyettesítette. Az átdolgozás és kompiláció révén a jó halálra felkészítő áhítati kézikönyv helyett épületes, ugyanakkor elbeszélő elemekben gazdag, szórakoztató olvasmányt hozott létre, amely epikus hangvételt tekintve mintegy elővételezi Faludi Ferenc Történetek a Szűz Máriáról c., hasonló tematikájú összeállítását. Jórészt ezzel magyarázható, hogy utóéletét tekintve ez lett Esterházy legnépszerűbb könyve. 1696-ban Nádasdy Mária Magdolna grófnő, Draskovics János özvegye horvát fordítását jelentette meg Zágrábban, majd 1701-ben Esterházy változatlan formában újra kinyomatta. A XIX–XX. században újra felfedezték: Tóth Károly Esztergom megyei Ferenc-rendi szerzetes átdolgozásában 1858-tól 1935-ig tizenhat kiadásban jelent meg magyarul, öt kiadásban németül, három kiadásban szlovákul, s egy-egy kiadásban horvátul és ruszinul. A helyesírás modernizálása mellett Tóth hozzácsatolta a magyar szentek legendáját, valamint – egy idő után – Esterházy életrajzát, s az ajánlás szövegéből – föltehetően a cenzorok – kihagyták az ország sanyarú állapotára vonatkozó utalásokat.

Szentek élete

A harmadik prózai mű Regina Sanctorum Omnium Minden Szentek Királynéja Boldogságos Szűz Mária tisztelete címmel 1698-ban látott napvilágot.¹⁰ Esterházy itt Szűz Mária egyik kedvelt, a Loretói litániából is ismert titulusát választotta címül, s csak az alcímben jelzi, hogy a kötet voltaképpen a szentek életrajzait tartalmazza az év napjaira elosztva, Mária különféle jótéteményeivel, hét ünnepével és a változó ünnepekkel együtt. A három összeállítás közül ez a legterjedelmesebb: a két rész összesen több mint ezer lapot tesz ki. Az előzőektől eltérően Esterházy itt már a címlapon közli, hogy a mű fordítás.

A Máriához szóló ajánlás Magyarország „választott oltalmazójának”, „szószólló Pátronájának” nevezi Máriát, s a könyv céljának megjelölésében is közvetlenül hozzá fordul: „dicsősséges Szent nevednek tiszteletére, és a mi dicsősséges Szent István első Királyunktul oltalmaznak szárnyai alá testamentomúl hagyott, és Te tőled kegyessen bé fogadott Magyar Nemzetnek Lelki vigasztalására” adta ki munkáját. Mária jótéteményei a szentek életében Esterházy szerint úgy ragyognak, mint arany gyűrűben a drágakövek. Ezt követően „drága gyöngy”-höz hasonlítja Máriát, akiben egyaránt megvan

a violák alázatossága, a cédrusfák felsége, a ciprus halandósága, a terebintus halhatatlansága, a rózsák színváltozása és a pálmafák állhatatossága, míg a szenteket Isten „választott edényi”-nek mondja.

A gyűjtemény az elől elhelyezett változó ünnepeken és a naptári rendbe beosztott Mária-ünnepeken kívül összesen körülbelül hatszáznegyven szent legendai elemekben bővelkedő, rövid életrajzát tartalmazza. Egy-egy naphoz gyakran két-három, esetenként négy szent is kapcsolódik. A januártól júniusig terjedő első részben minden életrajz új oldalon kezdődik, míg az év második felében – föltehetően papírtakarékossági megfontolásból – a szöveg nyomtatása folyamatos. Az életrajzok előtt a szentek neve, néhány soros idézet, az életrajzból kifejtendő erény vagy kegyességi gyakorlat és az adott szövegegység elsődleges címtettjeinek megnevezése olvasható. Az idézetek rendszerint szorosan kapcsolódnak a megnevezett erényhez vagy kegyességi gyakorlathoz, az idézetek és az életrajzok egy részében azonban nincs semmiféle utalás Máriára.

Az összeállítás forrása *Andreas Brunner bajor jezsuita Fasti Mariani c., 1630-ban Münchenben megjelent két kötetes gyűjteménye.*¹¹ A két mű közti legfontosabb különbség, hogy a latin nyelvű forrásban minden szöveg élén egy-egy rézre metszett képi ábrázolás található, felül legtöbbször mottóval, alul a szent vagy ünnep megnevezésével, míg Esterháznál nincsenek képek. A bevezető idézet, az erény vagy kegyességi gyakorlat és a címzettek megnevezése mindig közvetlenül a kép alatt, az életrajzok a képek hátlapján olvashatók. A képek fő feladata az illusztráció mellett az elmélkedés segítése. Az eredeti összeállítás műfaja a havi szentek (patroni menstrui) képeinek az egész évet átfogó sorozata, amely szoros kapcsolatban állt a Mária-kongregációk szent- és Mária-kultuszával. Brunner munkáját egyébként az előbb említett Nádasi János is forrásként használta *Maria mater agonizantium (Grác, 1640) c.*, ugyancsak naptári szerkesztű áhítat-, imádság-, példa- és elmélkedés gyűjteményében.

Esterházy teljes egészében elhagyta az eredeti mű ajánlását Miksa főhercegnek, a hónapok elején található kalendáriumot a szentek ünnepeinek felsorolásával, valamint a kötet végéről a szentek névmutatóját és a tárgymutatót. Ettől eltekintve pontosan követi Brunner szövegét, melyből lelkiismeretesen átveszi a források megjelölését is. A szentek megnevezése után közölt idézetek forrásai különböző tekintélyi szerzők, mint pl. *Clairvaux-i Bernát, Petrus Chrysologus, Szent Ágoston és Szent Jeromos.* A szent-életrajzok forrásanyaga ugyancsak változatos. Az ezekben található hivatkozásoknak kb. a fele *Laurentius Surius De probatis sanctorum historiis c.*, számos kiadást megért szentéletrajz gyűjteményére utal. A gyakran idézett források közé tartozik például *Zacharias Lippelo Surius összeállításához kapcsolódó kompendiuma (Vitae sanctorum selectissimae, 2. kiad. Köln, 1616), Gregorius Ferrari és a jezsuita Jakob Gretser. A többször idézett művek között van még a Vitae patrum, a Martyrologium és a Breviarium Romanum, Caesar Baronius alapvető egyháztörténeti munkája (Annales ecclesiastici, Köln, 1614) és Matthaeus Rader Bavaria sancta et pia (München, 1615–1627) c. összeállítása a bajor földön élt szentek és boldogok legendáival. Szent László király életrajzának forrása Antonio Bonfini munkája a magyar történelemről. Példaként Szent István király Surius nyomán közölt legendás életrajzának szövegét választottuk:*

„Istvánnak minek előtte születnék nevet ada maga Szent István első Martyr. Giselát a Sz. Henricus Császár hugát vévé házastársúl. Ez ő néki Imrét, az egész Magyarorságot pedig Kristusnak szüélé. Maga és Országá oltalmának, a Keresztyének örökké való ren-

delt seregét a Szűz Anyát választá. Mert ennek segítségével immár Magyar Országra bé-ütő Conrád császár seregét vissza téríté. Ő minden vitézek közül étszakán legszentebbül strását áll vala, de imádságok között; mellyek között néha a Királyi sátor az Angyaloktól a földrül föl-emeltetni, és akkor a levegő égben járni, s az után minde- nek nyelve által magasztaltatni láttaték. A maga Istenhez való szeretetének bizonyosá- ga, az egész világon Klastromokat építtete. Az ügyefogyottakhoz nagy szeretettel visel- tetvén, koronás fejét. és Királyi pálcza hordozó kezeit a szegények lábaihoz meg-aláz- ni, és azokat mosogatni, s alamsnát közöttök osztogatni, nem sajnálta. Azért történék hogy midőn ezek az alamsna el-vételéért tusakodnának, a Király szakállá-is kezekbe maradtott légyen. Melly dolgon a Szűznek-is Panaszolkodék István, hogy az ő vitézi rozszzabbúl bántak vólna véle, hogysem ellenségi bánhattak vólna. De csak egy hajszá- lában-is kárt valhatna-é az, a ki halála után-is bőv kezeit, sok esztendőig e világnak éppen mutogatá. E világbúl ki-mulék Nagy Boldog Aszszony napján, kinek halála oráján, magát és országát buzgó szivel ajánlá. Bóldogok lésztek Magyarok, hogy ha a Szent István testamentomára reá emlékeztek.” (II., p. 142–143.)

Érdemes még idézni az összeállításban található egyetlen versfordítást, melynek eredetijét a hagyomány szerint Damjáni Szent Péter szerezte saját temetésére:

„Elly örökké; halálról mert jól gondolkodtál
Távúl el-mulandók! maradandón kaptál
Jól folynak dolgaid, mindent meg-utáltál
Elébb földnek elmédben, mint testben hóltál.” (I., p. 184.)

Összességében megállapítható, a három mű közül ez tekinthető a legkevésbé önálló alkotásnak, mint fordítói teljesítmény azonban így is figyelemre méltó. Esterházy ezút- tal végig híven követi forrását, s nem találtuk nyomát rövidítésnek, átszerkesztésnek vagy betoldásnak még a magyar szentek életrajzaiban sem. A képek és mutatók elha- gyása, valamint a könyv formátumának megnövelése jelzi, hogy ezt a munkáját is elsősorban épületes, s egyben szórakoztató olvasmányak szánta.

Összegzés

A három mű nyelvét és stílusát két tényező határozza meg alapvetően. Az egyik a latin nyelvű források használata, a másik Esterházy viszonya a forrásul szolgáló szöve- gekhez. A nádor jól ismerte a jezsuita latint, annak kevésbé kötött, XVII. század közepi változatát. Latinul és magyarul egyaránt könnyen és szívesen írt. Törekedett a magyar nyelv választékos használatára, melynek révén egységes és kiegyensúlyozott, ám ke- véssé egyéni stílust hozott létre.

A forrásul szolgáló művek műfaját mindhárom esetben módosítja különböző eszkö- zökkel. A keretszövegek megváltoztatása, a jelentős mennyiségű eredeti anyag hozzá- adása, a Mária mint Patrona Hungariae gondolat beépítése, a válogatás, az összeszer- kesztés, kihagyás, tömörítés stb. jelzik önállóságát, s többnyire akkor sem fordít szó szerint, amikor híven követi forrását. Stílusa erősen és következetesen retorizált. Az elbeszélések ritmusát a szereplők tömör jellemzése, a cselekmény gyors kibontakozása, a leírások, párbeszéd, imádságok, történeti és legendai elemek, formulaszerű részek

váltakozása adja. Törekedett az egységes szóhasználatra, az átgondolt mondatszerkesztésre, lehetőség szerint súlyt helyezett a históriák epikus kidolgozására és szívesen dramatizált. Viszonylag ritkán alkalmazott részletező leírásokat, ezeknél jobban kedvelte a mozgalmas, láttató erejű vagy meghökkentő, tömör elbeszélést. A nyomatékosabb kifejezést szolgálják a halmozás és fokozás különféle formái. Ahol tehette, hangsúlyozta a személyes vonatkozásokat.

A három mű jelentős állomás a XVII. század végi egyházi próza elvilágiasodási folyamatában, s tanúsítja a felismerést, hogy Esterházy prózaírói működésében a kollektív vonás áll előtérben. Inkább közvetít és átad, s a kétségtelenül jelenlévő egyéni sajátosságok mellett az átformálásra, az adaptációra törekszik elsősorban. Közvetít Közép-Európa és Magyarország, a középkor és a barokk, az egyházi és a világi próza között. A müncheni és a bécsi udvarhoz szorosan kapcsolódó jezsuita Mária-irodalom nagyhatású műveit választotta forrásként, melyekben a középkori és a barokk elemek a tárgyválasztás, a témakezelés, a szemléletmód és a stílus szintjén egyaránt szoros egységbe fonódnak. Esterházy munkáiban szólnak meg először magyar nyelven a középkori és a barokk egyházi irodalom olyan elbeszélései és elbeszélő motívumai, amelyek aztán a XVIII–XIX. században egyaránt gyakran előfordulnak az elsősorban világi olvasóknak szánt különféle kiadványokban és a szájhagyományban. A szövegek által ösztönzött kegyességi formák révén a művek fontos szerepet játszottak a laikus vallásosság, azon belül a Mária-tisztelet történetében.

Jegyzetek

- ¹ *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 12., s. a. r.* Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Bp., 1987, 795–804.
- ² Esterházy Pál, *Mars Hungaricus*, s. a. r. Iványi Emma, bev., szerk. Hausner Gábor, Bp., 1989.
- ³ Karl Semmelweis, *Die gedruckten Werke des Palatins Paul Esterházy (1635–1713)*, Burgenländische Heimatblätter 23 (1961), Heft 1, 32–42.
- ⁴ Esterházy Pál, *Az egész világon levő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föl tet eredeti, Nagyszombat, 1690, hasonmás kiadás: Bp., 1994, (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXX), Knapp Éva – Tüskés Gábor és Galavics Géza tanulmányával. A továbbiakhoz vö. Tüskés Gábor – Knapp Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században: Tanulmányok*, Bp., 2002., 106–149.*
- ⁵ Tüskés Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., 1993, 73–81.
- ⁶ Jordánszky Elek, *Magyarországban, s az ahhoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem képeinek rövid leírása*, Pozsony, 1836, hasonmás kiadása: Bp., 1988, Tüskés Gábor – Knapp Éva tanulmányával.
- ⁷ Esterházy Pál, *Az boldogságos Szűz Maria szombattya, Nagyszombat, 1691, hasonmás kiadása: Bp., 1995, (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXI), Szörényi László tanulmányával.*
- ⁸ Rainer Alsheimer, *Das Magnum Speculum Exemplorum als Ausgangspunkt populärer Erzähltraditionen: Studien zur seiner Wirkungsgeschichte in Polen und Russland*, Frankfurt/M., 1971.
- ⁹ Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Bp., 1997, 123–128.
- ¹⁰ Esterházy Pál, *Regina Sanctorum Omnium Minden Szentek Királynéja Boldogságos Szűz Mária tisztelete*, Nagyszombat, 1698.
- ¹¹ Vö. Tüskés, (9. jegyzet), 49.